

Xocalı soyqırımı – sovet rejiminin xalqımıza qanlı mirası

Əsrin faciəsinə gələn xəyanət və fəlakətlər marafonu

Ötən əsrin sonlarında SSRİ-nin dağılması ərəfəsində mövcud hüquqi və siyasi mexanizmlər faktiki olaraq fəaliyyətini itirmiş, mərkəzi hakimiyyətin zəifləməsi fonunda xaos və anarxiya hökm sürmüşdür. 1991-ci il dekabrın 8-də Rusiya, Ukrayna və Belarus rəhbərlərinin Belovejskaya Puşada imzaladıqları sazişlə 1922-ci il İttifaq müqaviləsinin qüvvədən düşdüyü elan edilmis və SSRİ-nin mövcudluğuna faktiki olaraq xitam verilmişdir.

Bununla da təkcə bir dövlət deyil, həm də global hegemonluq iddiasında olan sovet-kommunist ideologiyası tarix səhnəsindən silinmişdir. Yeni yaranan siyasi reallıqlar beynəlxalq hüquqda “uti possidetis juris” (bir ərazi əvvəlki dövlətin tərkibində necə olmuşdusa, yeni müstəqil dövlət formalaşanda həmin sərhədlər saxlanılır, dəyişdirilmir) prinsipinin tətbiqini aktuallaşdırmış və Azərbaycan Respublikası keçmiş SSR-in inzibati sərhədləri daxilində, o cümlədən Qarabağ bölgəsi ilə birlikdə beynəlxalq səviyyədə tanınmışdır.

Lakin bu keçid dövrü Ermənistan tərəfindən Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünə qarşı yönəlmis açıq hərbi təcavüzlə müşayiət olunmuşdur. 1991-ci ilin dekabrında Qarabağda keçirilmiş qanunsuz “referendum” heç bir hüquqi əsas daşınmamış, mülti azərbaycanlı əhali prosesdən kənarda saxlanılmışdır. Eyni zamanda, keçmiş sovet ordusunun silah və sursatlarının erməni silahlı birləşmələrinə ötürülməsi regionda silahlı münaqişənin daha da kəskinləşməsinə səbəb olmuşdur. Nəticə etibarilə, SSRİ-nin süqutundan sonra yaranmış siyasi boşluq Ermənistanın Azərbaycanca qarşı hərbi təcavüzünü genişləndirməsi üçün əlverişli şərait yaratmışdır.

1992-ci ilin əvvəllərindən etibarən Ermənistan silahlı qüvvələri Qarabağ regionunda genişmiqyaslı hərbi əməliyyatlara

mənistanın bölgəyə silah, canlı qüvvə və hərbi texnika daşınmasını sürətləndirməsinə şərait yaradırdı.

Bütün bu amillər göstərir ki, Xocalının işğalı təsadüfi deyil, əvvəlcədən planlaşdırılmış strateji məqsədlərə xidmət edən addım idi. Şəharin ələ keçirilməsi Ermənistanın hərbi üstünlüyünü gücləndirməklə yanaşı, azərbaycanlı əhaliyə qarşı qorxu yaratmaq və bölgədə etnik təmizləmə siyasətini həyata keçirmək üçün mühüm vasitə rolunu oynadı.

1991-ci ilin payızından etibarən Xocalı şəhəri Ermənistan silahlı birləşmələri tərəfindən tam mühasirəyə alındı. Şəhəri ətraf ərazilərlə birləşdirən bütün avtomobil yolları nəzarətə götürüldü və faktiki olaraq bağlandı. Belə şəraitdə əhali ilə əlaqə yalnız hava nəqliyyatı vasitəsilə mümkün idi. Lakin 1992-ci ilin yanvar ayından etibarən helikopter uçuşlarının da dayandırılması nəticəsində Xocalı tam informasiya və təminat blokadasına düşdü. Bu, şəhərdə ciddi humanitar böhranın yaranmasına səbəb oldu.

Həmin dövrdə Azərbaycan dövləti ağır sınaqlarla üz-üzə idi. Dövlət institutlarının zəifliyi, mərkəzi hakimiyyətin təsir imkanlarının məhduddluğu ölkənin hərbi-siyasi idarəetməsində ciddi boşluqlar yaratmışdı. Bununla yanaşı, davam edən müharibə, iqtisadi tənəzzül, sosial çətinliklər və cəmiyyətdə hökm sürən mənəvi-psixoloji gərginlik vəziyyəti daha da

Xocalı soyqırımı təkcə insan itkisi ilə deyil, eyni zamanda, bir xalqın təhlükəsizliyinə, kollektiv yaddaşına və mənəvi dəyərlərinə vurulan ağır zərbə ilə xarakterizə olunur. Bu faciə Azərbaycan cəmiyyətində dərin psixoloji izlər buraxmış, münaqişənin mahiyyətini və işğalçılıq siyasətinin əsl simasını bütün dünyaya nümayiş etdirmişdir.

Xocalı soyqırımı ilə Ermənistan rəhbərliyi öz işğalçılıq siyasətini həyata keçirmək üçün ən sort və qeyri-insani vasitələrdən istifadə etməyə hazır olduğunu açıq şəkildə nümayiş etdirdi. Bu yanaşma sonradan Ermənistanın müdafiə naziri, daha sonra isə prezidenti olmuş Serj Sarkisyanın Böyük britaniyalı jurnalist Tomas de Vaala verdiyi müsahibədə dolayısı ilə etiraf edilirdi!

“Xocalıya qədər azərbaycanlılar belə düşündürülür ki, ermənilər mülti əhaliyə əl qaldırmağa qadir deyillər. Biz bunu (stereotipi) qırıdıq”. Lakin bu açıqlama reallığı tam əks etdirmirdi. Çünki Xocalı hadisəsindən əvvəl də Ermənistanın silahlı birləşmələri Malıbəyli, Quşçular və digər yaşayış məntəqələrində mülti azərbaycanlı əhaliyə qarşı zorakılıq və qırğınlar törətmişdilər. Bu faktlar göstərir ki, dinc əhaliyə qarşı qəddarlıq Xocalı ilə başlayan deyil, ardıcıl şəkildə həyata keçirilən siyasətin tərkib hissəsi idi.

Hadisələrdə iştirak etmiş şəxslərin sonradan yazdıqları xatirələrdə də Xocalı sakinlərinin təhlükəsizliyə çatmağa çalışarkən təqib olunduqları və onlara qarşı son dərəcə amansız davranıldığı qeyd olunur. Bu cür etirafılar Xocalıda baş verənlərin təsadüfi toqquşma deyil, məqsədli və planlı zorakılıq aktı olduğunu bir daha təsdiqləyir.

Xocalının işğalı nəticəsində şəhərdə yerləşən hava limanı Azərbaycanın nəzarətindən çıxmış, bununla da Ermənistan tərəfindən bölgəyə silah və silahlı qüvvələrin daşınması daha da intensivləşmişdir. Ermənistanın bu cür genişmiqyaslı hərbi əməliyyatlara cəsarət etməsində Rusiya rəhbərliyində və hərbi dairələrində olan müəyyən qrupların siyasi, hərbi və mənəvi dəstəyinin mühüm rol oynadığı qeyd olunur.

Şəhərdə törədilənlər Ermənistanın azərbaycanlılara qarşı həyata keçirdiyi etnik təmizləmə siyasətinin açıq təzahürü olmaqla yanaşı, beynəlxalq hüquq normalarına zidd, başçılıqda erməni sivilizasiyanın əsas dəyərlərinə qarşı yönəlmis ağır cinayət kimi qiymətləndirilir. Bu faciə ilə bağlı ABŞ, Türkiyə və digər ölkələrin nüfuzlu mətbuat orqanlarında dərc olunan materiallarda azərbaycanlı mülti əhəlinin kütləvi şəkildə məhv edilməsi faktları işıqlandırılmış, hadisələrin miqyasını əks etdirən foto və sənədli sübutlar təqdim olunmuşdur.

Xocalı qətliamının sarsıdıcı mənzərəsinin Azərbaycan ictimaiyyətində özəkləndirməsinə yönələn cəhdlər ölkədə onuzda gərgin olan ictimai-siyasi vəziyyəti daha da kəskinləşdirdi. Cəmiyyətdə dərin narazılıq və etiraz dalğası yarandı, insanlar hakimiyyətdən Ermənistanın hərbi təcavüzünün qarşısını almaq üçün qətiyyətli və təsirli addımlar atmağı tələb edirdilər.

Lakin mövcud hakimiyyət cəmiyyətlə əlaqəsini xeyli dərəcədə itirmiş, siyasi iradə və idarəetmə baxımından zəif durumdakı idi. Paytaxt Bakıda keçirilən mitinqlər getdikcə kütləviləşir, etiraz aksiyalarında hakimiyyətin istefası tələbi açıq şəkildə səsləndirilirdi. Artan ictimai təzyiqlər fonunda Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin sədri Elmira Qafarova vəzifəsindən istefa verdi və bu posta Yaqub Məmmədov seçildi.

Siyasi böhran bununla bitmədi. Qısa

müddət sonra prezident Ayaz Mütəllibov da vəzifəsindən istefa vermək məcburiyyətində qaldı. 1992-ci ilin may ayında Şuşanın işğal olunması ölkədəki xaosik vəziyyəti daha da dərinləşdirdi. Bu hadisədən sonra Ayaz Mütəllibovun hakimiyyətə qayıtmaq cəhdinin qarşısı alındı.

Azərbaycan Xalq Cəbhəsinin hakimiyyətə gəlməsi ölkədə siyasi sabitliyi təmin etmək əvəzinə, idarəetmə böhranını daha da gücləndirdi. Dövlət strukturlarının fəaliyyəti iflic vəziyyətə düşdü, ölkə dərin

nın xatirəsi tamamilə yeni siyasi və tarixi reallıq şəraitində yad edilir. 2023-cü il sentyabrın 19–20-də həyata keçirilmiş lokal xarakterli antiterror tədbirləri nəticəsində separatçı silahlı dəstələrin türk-silah olunması ilə Azərbaycan Respublikası öz ərazi bütövlüyünü və dövlət suverenliyini tam bərpa etmişdir.

Soyqırımın ibrət dərsləri

Xocalı soyqırımı qurbanlarının xatirəsi təkcə onların xatirəsini yad etmək

siyasi qarşısürmə, xaos və anarxiya mərhələsinə qədəm qoydu. Bu dövr Azərbaycanın dövlətçilik tarixində ən mürəkkəb və ziddiyyətli mərhələlərdən biri kimi xarakterizə olunur.

Xocalının ədalət harayı

Xocalı soyqırımı ilə bağlı həqiqətlərin dünya ictimaiyyətinə çatdırılmasında Azərbaycan dövlətinin məqsədyönlü və ardıcıl siyasəti həlledici rol oynamışdır. Xüsusilə Prezident İlham Əliyev tərəfindən həyata keçirilən və “hücum diplomatiyası” kimi xarakterizə olunan xarici siyasət kursu Xocalı həqiqətlərinin beynəlxalq platformalarda gündəmə gətirilməsini təmin etmişdir. Bu yanaşma informasiya mübarizəsində Azərbaycanın haqlı mövqeyinin fəal şəkildə müdafiə olunmasına imkan yaratmışdır.

Xocalı soyqırımının beynəlxalq ictimaiyyətə çatdırılması istiqamətində Azərbaycanın dövlət qurumları, xaricdə yaşayan azərbaycanlılar, ictimai təşkilatlar və xüsusilə Heydər Əliyev Fondu böyük sayılır göstərmişdir. 2008-ci ildən etibarən Leyla Əliyevanın təşəbbüsü ilə başlanmış “Xocalıya ədalət!” kampaniyası Xocalı soyqırımının beynəlxalq tanınması prosesində yeni mərhələnin əsasını qoymuşdur. Fondun təşəbbüsü ilə geniş vüsət almış “Xocalıya ədalət!” kampaniyası dünyanın müxtəlif ölkələrində təqdimatlar, sərgilər, kitab və məqalələrin nəşri, elmi və sənədli tədbirlər vasitəsilə faciənin miqyasını açıqlamışdır.

Bu fəaliyyətlərin nəticəsi olaraq 18 ölkə Xocalı hadisəsinin soyqırımı aktı kimi tanınmışdır. Lakin hələ də böyük dövlətlər və bir sıra beynəlxalq təşkilatlar hadisəyə biganə qalır, faciəni inkar edən qüvvələr isə ədalətin bərpasına mane olmağa çalışır. Azərbaycan dövləti və xalqı isə onilliklər ərzində haqlı olaraq bu qanlı cinayətin günahkarlarını cavab verməsini təmin etmək üçün davamlı sayılar göstərmişdir. Xocalı şəhərində mülti azərbaycanlı əhaliyə qarşı törədilmiş kütləvi qırğından artıq 34 il ötür.

Bu gün Xocalı soyqırımı qurbanları-

üçün deyil, həm də başçarı cinayətlərin bir daha təkrarlanmaması və gələcək nəsillər üçün ibrət dərslərinin öyrənilməsi məqsədilə anılır. Bu faciə göstərdi ki, soyqırımının qarşısının alınması üçün yalnız hüquqi və diplomatik tədbirlər kifayət deyil; ölkədə sabit idarəetmə, güclü dövlət institutları və milli birliyin möhkəmliliyi əsas şərtidir.

O dövrdə Azərbaycanda sabit siyasi vəziyyət, güclü ordu, xalq və hakimiyyət arasında sıx əməkdaşlıq, dövlət rəhbərliyində qüdrətli və qərarlı liderin olmaması Xocalı faciəsinin baş verməsinə şərait yaratmışdır. Bu səbəbdən ölkəmizdə təbii sabitlik, güclü ordunun varlığı, hakimiyyət ilə xalq arasında möhkəm həmrəylik və dövlət rəhbərinin qətiyyətli siyasəti milli məqsədlərin əldə olunmasını və ölkənin təhlükəsizliyinin əsas sütunlarıdır.

44 günlük Vətən müharibəsi nəticəsində Azərbaycanın tarixi torpaqları işğaldan azad edilmiş, lokal xarakterli antiterror əməliyyatları isə ölkə ərazisində separatizmin və qanunsuz silahlı qruplaşmaların fəaliyyətinə son qoymuşdur. Hadisədə iştirak etmiş və cinayət törətməmiş şəxslər müəyyən edilərək istintaq altına alınmış, ləyqli cəzalarını almışlar.

Bu gün Xocalı şəhəri yenidən qurulur, genişmiqyaslı bərpə və quruculuq işləri aparılır. Edilmiş bütün ərazilərdə olduğu kimi, Xocalıda da həyatın dirçəldilməsi, infrastrukturun bərpası istiqamətində mühüm addımlar atılır. Məhz bu çərçivədə 2024-cü ildə təməli qoyulan Xocalı Soyqırımı Memorialının bu il fevralın 26-da açılışı xüsusi mənəvi və tarixi əhəmiyyət daşıyır. Memorial, günahsız qurbanların əziz xatirəsinin əbədiləşdirilməsi ilə yanaşı, törədilmiş cinayətin gələcək nəsillərin yaddaşında daim yaşadılmasına xidmət edir.

Gülən MUSAYEVA,
AMEA Tarix və Etnologiya
İnstitutunun şöbə müdiri,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru

başladı, azərbaycanlıların yaşadığıları kənd və şəhərləri işğal etdi, yaşayış məntəqələrini yandırdı və mülti əhaliyə qarşı qəddarlıqla hərəkət etdi. Azərbaycan dövləti beynəlxalq təşkilatlara, o cümlədən BMT və ATƏM-ə müraciət edərək təcavüzün dayandırılmasını tələb etdi və münaqişənin sülh yolu ilə həlli üçün danışıqlara başladı.

Buna baxmayaraq, Ermənistan razılaşmaları pozaraq hücumlarını davam etdirdi və Qarabağda azərbaycanlı əhalinin yaşadığı bölgələr işğal edildi, əhali öldürüldü, didərgin salındı və girov götürüldü. Xarici vasitəçilik söylərinə baxmayaraq, xüsusilə Xocalı şəhərində törədilən qanlı hadisələr regionda vəziyyətin kritik olduğunu göstərdi və Azərbaycan üçün hərbi və diplomatik söylərin vacibliyini önə çıxardı.

Xocalı odlu hələdə

İşğalçı dövlət Xocalı faciəsinədək Azərbaycan ərazilərində bir sıra yaşayış məntəqələrində dinc əhaliyə qarşı zorakılıq və kütləvi qırğınlar törətmişdi. Bununla belə, Xocalıda baş verən hadisələr miqyası, məqsədi və nəticələri baxımından əvvəlki cinayətlərdən ciddi şəkildə fərqlənirdi.

Əvvəla, Xocalı yalnız adi bir yaşayış məntəqəsi deyildi. Bu ərazi dünya arxeologiya elmində Azərbaycan xalqının ən qədim yaşayış ocaqlarından biri kimi tanınır və Xocalı–Gədəbəy mədəniyyətinin əsas mərkəzlərindən hesab olunur. Beləliklə, Xocalının məhv edilməsi təkcə insanlara deyil, eyni zamanda, xalqın tarixi-mədəni irsinə qarşı yönəlmis məqsədli hücum idi.

İkincisi, şəhərin coğrafi mövqeyi ona xüsusi hərbi-strateji əhəmiyyət qazandırır. Ağdam–Şuşa və Əsgəran–Xankəndi yollarının üzərində yerləşən Xocalı əsas nəqliyyat xətlərinə nəzarət etmək baxımından mühüm mövqedə idi. Bu şəhərin ələ keçirilməsi işğalçı tərəfə regiondakı hərəkət azadlığını artırmaq, ətraf ərazilərə hücumları asanlaşdırmaq və cinayət əhatəsinə genişləndirmək imkanı verirdi.

Bundan əlavə, Xocalıda Qarabağ bölgəsində Azərbaycana məxsus yeganə hava limanının yerləşməsi şəhərin əhəmiyyətini daha da artırırdı. Hava limanının işğalı Er-

ağırlaşdırırdı. Məhz bu mürəkkəb şərait Xocalının müdafiəsiz qalmasına və mülti əhalinin təhlükə qarşısında tək buraxılmasına zəmin yaratdı.

Qana susamış erməni toplumu

1992-ci il fevralın 25-dən 26-na keçən gecə Xocalı şəhərində mühasirədə qalan mülti azərbaycanlı əhaliyə qarşı genişmiqyaslı hücum həyata keçirildi. Hücum Ermənistanın silahlı birləşmələri və Xankəndidə yerləşən keçmiş sovet ordusuna məxsus 366-cı hərbi alayın iştirakı ilə baş verdi. Təxminən 7 min nəfər əhalisi olan şəhər gecə saatlarında, sakinlər dinc halda olarkən üç istiqamətdən atəşə tutuldu.

Hücum zamanı şəhərin bir istiqamətinin qəsdən açıq saxlanılması təsadüfi deyildi. Bu, hücum edən tərəfin əvvəlcədən seçilmiş taktiki planının tərkib hissəsi idi. Məqsəd şəhərdən çıxmağa çalışan dinc sakinləri müəyyən istiqamətə yönəltmək və onları nəzarət altında daha asan hədəfə almaq idi. Əgər şəhər tam mühasirəyə alınsaydı, əhalinin müqavimət göstərmək ehtimalı və hücum edən tərəfin itkilər verməsi riski arta bilərdi. Bu səbəbdən mühasirə məqsədli şəkildə natamam saxlanılmışdı.

Faciənin nəticələri son dərəcə ağır olmuşdur: 613 nəfər qətlə yetirilmiş, 1275 nəfər əsir götürülmüş, 487 nəfər isə ağır xəsarətlər almışdır. Həlak olanlar arasında 63 nəfər azyaşlı uşağın olması bu cinayətin birbaşa mülti əhaliyə qarşı yönəldiyini açıq şəkildə sübut edir. 8 ailənin tamamilə məhv edilməsi, onlarla ailənin isə valideynsiz və ya övladsız qalması Xocalı faciəsinin uzunmüddətli sosial və demoqrafik fəsadlarını göstərir.

Baş verənlər təsadüfi hərbi əməliyyat deyil, azərbaycanlı əhaliyə qarşı planlı və məqsədli şəkildə həyata keçirilmiş soyqırımı aktı idi. Xocalıda insanlar yalnız milli və dini mənsubiyyətinə görə, yəni azərbaycanlı olduqları üçün hədəfə alınımışdılar. Hadisə zamanı dinc sakinlərə qarşı tətbiq edilən zorakılıq üsulları beynəlxalq humanitar hüququn norma və prinsiplərinin kobud şəkildə pozulduğunu ortaya qoyur.